9. Manifestation du MLF. Paris, 1974. URL: http://petorcy.over–blog.fr/article–dossier–les–evolutions–de–la–societe–francaise–pendant–les–30–glorieuses–45454941.html (дата звернення: 03.08.2016).

10. Manifestion du 8 mars 1975 // Des luttes et des images. URL: http://filmsfemmes70.free.fr/chap1.htm (дата звернення: 03.08.2016).

11. Simone de Beauvoir with members of the Mouvement de libération des femmes (MLF), Paris, 1970. / Photo: Jean–Loup Sieff. URL: https://s–media–cache–ak0.pinimg.com/originals /01/0a/ad/010aad bef9bf6063 af06d8f92fb80cca.jpg (дата звернення: 03.08.2016).

12. Mai 68: La contestation – 13.05.1968; Bilan des Etats généraux de la femme – 23.11.1970; Ce que veut le MLF – 20.07.1971; Elisabeth Salvaresi, militante du MLF et journaliste au «Torchon brûle» – 29.05.1971; Kate Millett et la condition de la femme – 20.07.1971; L'histoire du féminisme et du MLF – 07.09.1998; Manifestation de femmes à Paris – 20.11.1970; Simone Veil explique la loi sur l'avortement – 13.11.1974; Un siècle de combat pour l'IVG en France – 23.10.1982№; 1–er mai 68 chronologie des événements – 01.05.1998; 19 juin 1974, appel du MLF à la grève des femmes – 09.06.1974; 19 juin 1974, appel du MLF à la grève des femmes – 09.06.1974; 13' dimanche: le féminisme – 08.03.2009; 13' dimanche: 40 ans du MLF – 07.03.2010 // Archive INA. URL: http://www.ina.fr/video/ (дата звернення: 03.04.2016).

13. Os amantes do Café Flore – Beauvoir e Sartre // Pampa Production–Fugitive Production–MMIV. URL: https://www.youtube.com/watch?v= 6CS88ZX603A (дата звернення: 03.04.2016).

14. Procès pour avortement. URL: http:// www.hostingpics.net/viewer.php?id=653113bobignytract.jpg (дата звернення: 03.08.2016).

15. Raymond Aron analyse Mai 68 // Interview. 13.06.1968. URL: https://www.youtube.com/watch?v= _DzyjeuaDd4 (дата звернення: 03.04.2016).

16. Recueil. Tracts / Mouvement de libération des femmes non déposé [Lieux divers] / Mouvement de libération des femmes non déposé, 1971.

17. Simone de Beauvoir à la Foire aux Femmes organisée à Vincennes par le M.L.F. [Mouvement de libération des femmes]: [photographie] [s.n.], 1973.

18. Simone de Beauvoir [Images animées]: pourquoi je suis féministe ? / Arlette François, réal.; Jean–Louis Servan Schreiber, interview.; Simone de Beauvoir, participante. Paris: Centre audiovisuel Simone de Beauvoir [distrib.], 1975.

19. Simone Veil, la loi d'une femme en streaming et téléchargement / France Télévisions. France, 2007.

20. 26 août 1970 // Mai 68, naissance du M.L.F. URL: http://filmsfemmes70.free.fr/chap1.htm (дата звернення: 03.08.2016).

21. Union des femmes françaises Dimanche 11 mars 1956 – Journée Nationale des Femmes Françaises: [Carte postale] Union des Femmes Françaises, 1956.

22. Цвет воздуха – красный / Le fond de l'air est rouge. – Франция, 1977. // Tsvet vozdukha – krasnyy / Le fond de l'air est rouge. – Frantsiya, 1977.

Vlasova A. Y., *PhD student, the Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vlasovaalena@ukr.net*

The audio–visual documents as a source of research the women's movement in France (1945–1975)

In the article regarded audio–visual sources that elucidate the women's movement activity in France during 1945–1975. Also documents analyze and characterize features of women's struggle to overcome discrimination in French society. Author has proved that audio–visual sources by content are important informative documents for the study of women's movement and social and political life in France. These sources circumstance and refinement of information, that known from other sources. The author underlines that audio and visual documents are historical sources which bear valuable historical information about French women's movement. It is connected with economic, political and social events that took place in France from 1945 to 1975. In this context author concludes that photo and video documents significantly complemented the study of women's movement in France and helped to clarify known facts.

Keywords: *audiovisual documents, sources, women's movement in the France, photodocuments, videodocuments.*

* * *

УДК 94(479.24)

Осмоловська О. Ю.,
кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), Osmolovska.olena@gmail.com

Лозян М. І.,
магістрантка факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), mailozian13@gmail.com

Промислове піднесення 70–х рр. XIX ст. в Азербайджані та початок проникнення іноземного капіталу в Бакинську нафтову промисловість

Аналізуються особливості початкового етапу становлення нафтової промисловості Азербайджану та проникнення в галузь іноземних капіталів.

Висвітлюються основні причини привабливості нафтової галузі Азербайджану для іноземців та розглянуто особливості першого етапу проникнення закордонного капіталу. Визначено період надзвичайно інтенсивного розвитку нафтової промисловості на Абшероні та підкреслено високу привабливість її для вкладення інвестицій з боку німецького, французького і англійського капіталу.

Ключові слова: *нафтова промисловість, іноземний капітал, Бакинський район, царський уряд.*

В кінці XIX ст. нафта перетворюється в найбільший та найпоширеніший бізнес у світі, стає надзвичайно могутнім каталізатором розвитку. Дана стаття присвячена актуальному напрямку історичних досліджень, що пов'язаний із вивченням ґенези одного з найпотужніших центрів нафтової промисловості і участі в його функціонуванні іноземного капіталу. Нафта і зараз продовжує залишатися базовим фактором світової економіки, причиною конфліктів, вагомою силою в міжнародних відносинах. Все це визначає наукову актуальність вивчення історії нафтопромисловості загалом, та історії цієї галузі в Азербайджані зокрема.

Завдання сформульованої теми дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати процес становлення нафтової промисловості Азербайджану, розглянути становище місцевих нафтопідприємців в зазначений період, з'ясувати причини привабливості Бакинського району для іноземного капіталу та охарактеризувати особливості початкового етапу проникнення закордонного капіталу в Азербайджанську нафтопромисловість.

На сьогодні вийшло чимало робіт присвячених дослідженню нафтової промисловості Азербайджану в зазначений період. Цим питанням, в основному російські та азербайджанські історики, займаються протягом вже декількох поколінь. В ході її вивчення склався достатньо багатий історіографічний фонд. У XX ст. найбільш детально питаннями нафтової промисловості Бакинського району та участі в ній іноземного капіталу займалися П. В. Оль, М. П. Павлович, Л. Я. Евентов, В. Б. Бронштейн, В. Г. Розенблюм, К. А. Пажитнов, С. М. Лисичкін, Б. Ю. Ахундов, А. А. Фурсенко, В. А. Нардова, В. І. Бовикін, І. А. Дьяконова. Значний інтерес викликають праці В. А. Нардової, яка на основі матеріалів державних установ і частково компанії «Бр. Нобель» вивчила початковий етап монополізації нафтопромисловості Росії. В. І. Бовикін одним з перших оцінив стан вивчення іноземного підприємництва і намітив нові перспективи розробки даної проблематики. Дослідженням історії бакинської нафтової промисловості детально

займалися азербайджанські історики: С. С. Аліяров, М. Дж. Ібрагімов, М. А. Ісмаїлов, Е. Б. Мурадалієва, Р. М. Садих–заде, А. С. Сумбатзаде, І. Алієв, Б. Ю. Ахундов, М. Ф. Мір–Бабаєв, Д. Я. Рустамова, В. А. Самедова. В роботах українських істориків питання розвитку нафтопромисловості Азербайджану в зазначений період фактично не висвітлювалися.

Для коректного розуміння питань, яким присвячена дана стаття, розглядаючи проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Азербайджану, необхідно враховувати історію її розвитку. Азербайджан на початку XIX ст., в 1813 р. за Гюлістанським та в 1828 р. за Туркменчайським договорами, втративши свою незалежність, увійшов до складу Російської імперії. Таким чином, країна фактично була розділена між Росією та Іраном. Північний Азербайджан стає територією Російської імперії до початку XX ст., тобто до утворення Азербайджанської республіки в 1918 р. Отже, Росію не можна вважати країною, що вклала іноземні інвестиції в Азербайджан, адже він був її складовою частиною.

Бакинський регіон Азербайджану фактично завжди був одним із центрів світового видобування нафти. Ще наприкінці XVIII ст. на території Азербайджану був запроваджений поділ праці на буріння свердловин, видобуток нафти і її транспортування. З початком XIX ст. та утвердженням російського панування в країні, ця прибуткова справа ставала державною власністю, що знаходилась почергово у відкупі, з якого царський уряд отримував досить великі прибутки.

Варто зазначити, що в той час Азербайджан був економічно доволі слабко розвинутий. Це виявлялося насамперед в тому, що споживання промислової продукції було невеликим, а місцевий капітал, який був необхідний для виникнення великих промислових підприємств був недостатнім [13, с. 201]. Нафта довгий час не мала промислового значення і не знаходила широкого споживання в Росії.

Крім цього, розвитку нафтової промисловості в Азербайджані заважало існування відкупної системи з 1850 р. по 1872 р. [2, с. 10]. Дана система сильно гальмувала розвиток нафтового господарства, адже отримуючи нафтові колодці на невеликий термін, зазвичай на чотири роки, відкупники не були зацікавлені в тому, щоб вкладати у виробництво великі капітали, які були необхідні для введення технічної модернізації та збільшення продуктивності в даній галузі [20, с. 24]. Також варто говорити про те, що незалежно від відкупу, нафтові колодці представляли собою державне господарство, на яких застосовувалась примусова праця селян.

Бакинська нафтова промисловість почала активно зростати і розвиватися, насамперед, під впливом загального підйому всього народного господарства Росії в останній чверті XIX ст. Пореформенна Росія переживала тоді небачений до цього промисловий підйом. Йшло інтенсивне залізничне будівництво, перебудовувалась економічна структура всієї країни. Завдяки надзвичайно швидкому розвитку промисловості та транспортної сфери в Росії для нафтопромисловості був створений місткий внутрішній ринок і вона ставала прибутковою галуззю виробництва. У 1846 р. в бакинському селищі Бібі–Ейбат була пробурена перша в світі свердловина глибиною 21 м. для розвідки нафти. Таким чином, вперше в світі було здійснено буріння нафти з позитивним результатом [4, с. 13].

Починаючи з 60–х рр. XIX ст. нафту стали активніше використовувати як паливо для промислових підприємств. У зв'язку з цим зростаючим попитом на нафтопродукти почала розширятися площа використовуваних нафтоносних земель, збільшувалася кількість колодців. Почалось технічне вдосконалення нафтового виробництва. Вже у 1871 р. була успішно здійснена проходка свердловини в Балаханах, із якої щоденно почали видобувати по 700 пудів нафти [12, с. 89]. З відміною в 1864 р. примусової праці селян, на нафтових підприємствах з'явились вільнонаймані робітники. В результаті перших технічних вдосконалень зростало видобування нафти в Баку.

Таблиця 1

Видобуток нафти в Бакинському районі [3, с. 12]

Рік	Видобуто (в млн. пудів)	Рік	Видобуто (в млн. пудів)
1868	0,8	1886	123
1870	1,7	1887	155
1871	2	1888	182
1872	1,5	1889	192
1873	4	1890	226
1874	5	1891	275
1875	5	1892	287
1876	10	1893	325
1877	12	1894	297
1878	15	1895	377
1879	19	1896	386
1880	21	1897	422
1881	40	1898	487
1882	50	1899	526
1883	60	1900	600
1884	89	1901	671
1885	115		

Промисловий підйом та попит на нафту, що швидко зростав, потребували ліквідації всіх перепон, що затримували розвиток нафтового господарства, передовсім ліквідацію відкупної системи. Закон про відміну відкупної системи в нафтовій промисловості був виданий 17 лютого 1872 р., за ним нафтові ділянки повинні були передаватися в приватні руки з публічних торгів за єдину плату. З відміною відкупної системи завершився перехід від мануфактурної стадії до фабрично–заводського виробництва. 24 березня 1879 р. було засноване Бакинське відділення Імператорського російського технічного товариства, що мало сприяти посиленому розвитку нафтової справи в Азербайджані та на Кавказі в цілому [14, с. 59].

Варто зазначити, що з метою визначення економічної доцільності нафтової галузі в 70–х роках XIX ст. Департамент залізниць Міністерства шляхів сполучення порівняв запаси нафти північноамериканського і Абшеронського регіонів. В результаті виявилася безсумнівна перевага Абшерона, його перспективи виявилися кращими, і тому варто детально зупинитися на деяких фактах. Із 14 тис. свердловин в Пенсільванії працювало всього 3–4 тисячі. На Абшероні з пробурених 100 свердловин видавали продукцію 40. У Північній Америці

нафта добувалася з глибини не менше 457 м. На Абшеронському півострові глибина буріння досягала 109 м. За океаном щоденна продуктивність однієї свердловини була 60 пудів, а на Абшероні – понад 1000 пудів [2, с. 23–24]. Таким чином, ми можемо бачити, що Абшерон був надзвичайно сприятливим регіоном для розвитку нафтопромисловості, адже він був багатим на значні запаси нафти, яку можна було видобувати на порівняно невеликій глибині, та мав високу продуктивність свердловин.

Із року в рік в Азербайджані почала зростати кількість фірм, що займалися нафтопромислами. Якщо в 1873 р. в Баку було 12 таких фірм, то в 1899 р. – вже 61 (в тому числі 15 великих) [7, с. 39]. Значною подією в історії розвитку нафтової промисловості Баку варто вважати виділення в 1876 р. за межею міста обширної території для будівництва заводів, де згодом під назвою «Чорного міста» виник найбільший індустріальний район всього Азербайджану та Закавказзя.

Таким чином, з ліквідацією орендної відкупної системи почався стрімкий підйом бакинської нафтової промисловості. Зі збільшенням кількості свердловин розробка колодців поступово стала скорочуватися, а з 1879 р. колодці вже не розроблялися [20, с. 28]. Ручна праця в бурінні з 1873 р. стала замінятися паровими двигунами. Це було важливою подією в історії азербайджанської нафтової промисловості, що означала закінчення мануфактурного етапу її розвитку і початок етапу великого фабричного виробництва [14, с. 126].

Зростання попиту на нафтопродукти сприяло поступовому виникненню нафтопереробної промисловості в Азербайджані. Її історія починається з початком виробництва керосину. Безпосередньо початком промислової переробки нафти вважається середина XIX ст., коли Баку став найбільшим нафтоносним районом Російської імперії, а прискорений розвиток нафтового виробництва відбувається з 1872 р., а особливо з вересня 1877 р., коли було скасовано акциз (до 1888 р.) на нафтопродукти [4, с. 58]. Процес переробки сирої нафти в білу згодом привів до відкриття нових нафтопродуктів, які застосовувалися як паливо та для задоволення інших різних потреб в технічній галузі.

Коли в Росії ще не було розвинене підприємництво, її великі мануфактурні підприємства, за браком інших надійних енергоджерел, відчували гостру потребу в азербайджанській нафті і нафтопродуктах. Саме цим пояснюється поява в Баку, у перший період розвитку нафтової промисловості Азербайджану, великих нафтопереробних підприємств, створених за рахунок місцевого капіталу (Д. Мелікова, Г. Тагієва, В. Кокорєва, Вітте, Вейзера). Широке застосування азербайджанської нафти і нафтопродуктів всюди на підприємствах Росії починається приблизно з II половини 1870–х рр. [17, с. 65].

Було розпочато будівництво великих об'єктів переробки в містах Росії. Введення цих підприємств в експлуатацію потребувало значного збільшення вивозу з Баку сирої нафти. Великим стимулом для розвитку нафтопереробної промисловості Азербайджану був перехід у 80–х рр. XIX ст. каспійського та волзького торгових флотів, а також значної частини залізничного транспорту, на мазут в якості палива.

Одним з найбільш актуальних факторів в процесі перетворення Азербайджану в один зі світових центрів нафтопромисловості було вирішення питань транспортування нафтових вантажів. Ще на першому з'їзді нафтопромисловців відмічалося, що лише шляхом проникнення в Європу бакинська нафтопромисловість, що переважає в регіоні, стане не лише національною, але й транснаціональною. Зазначалось, що без вивезення в Європу вона ніколи не зможе стати значною розвинутою галуззю промисловості [3, с. 38].

Абшеронський півострів був головним місцем видобування нафти в країні, він східною частиною прилягав до Каспійського моря. Звідси через Каспійсько–Волзький шлях він був з'єднаний водним шляхом як з більшою частиною Європейської Росії, так і з Закаспійським краєм та Іраном. Із західного боку півострів міг бути пов'язаний залізничним сполученням зі всім центральним Південним Кавказом та Чорним морем, а через Чорне море з Центральною Росією та закордоном. Таким чином, бакинський нафтопромисловий район мав два виходи на ринки збуту нафтопродуктів – морський та рейковий [13, с. 257].

План побудови залізничних доріг в Закавказзі був затверджений ще в 1861 р., але виконання його почалося лише з 1867 р. В 1872 р. було завершено будівництво залізничної лінії від Поті до Тифлісу [20, с. 31]. Залізничне сполучення поступово витісняло гужовий транспорт та значно здешевлювало витрати на перевезення. Однак лише з відкриттям Баку–Тифліської залізниці, що з'єднала два моря – Каспійське та Чорне, став можливим масовий вихід на ринки Центральної Росії, а також світу. Таким чином, бакинська нафта знайшла вихід на світові ринки, де стала конкурувати з американською і німецькою нафтовою промисловістю.

На початковому етапі розвитку виробництва в Баку нафтова промисловість майже повністю належала вітчизняному для Російської імперії капіталу. Так, після відміни відкупної системи із загальної суми сплаченої на торгах за нафтоносні ділянки, 44,5% належало вірменським і 50% російським підприємцям [17, с. 78]. В руках цих же двох переважаючих національних груп підприємців опинилась також переважна частина нафтопереробних підприємств. Що стосується місцевих азербайджанських підприємців, то вони були надзвичайно слабкими, і їх участь у справі розвитку нафтової промисловості носила доволі обмежений характер. За виключенням деяких порівняно великих нафтопідприємців типу Шамсі Асадуллаєва, Муси Нагієва, Гаджи–Зейнал Абдін Тагієва, Муртуза Мухтарова, більшість місцевих багатіїв проявляли себе в тих галузях господарства, де потрібно було мало вкладень і була гарантія на отримання високих прибутків без особливого ризику.

Незабаром після відміни відкупної системи вітчизняні нафтопідриємці почали відчувати великі фінансові труднощі. Таке положення в значній мірі обумовлювалось тим, що нафтопромисловці на торгах, що відбувалися в атмосфері ажіотажу, витрачали величезні кошти на купівлю земельних ділянок і тим самим залишились без можливості вкладати додаткові ресурси в розвиток нафтової справи. Для задоволення величезних потреб нафтової промисловості в капіталовкладеннях нафтові підприємці довгий час брали гроші в борг у місцевих кредитних закладах під 10%; приватним особам кредит відпускався під 15–20% [3, с. 29].

Якщо спочатку, коли нафтова справа лише почала розвиватись, бакинські підприємці, що володіли невеликими капіталами, ще справлялися зі своїм завданням, то пізніше виявилось цілком очевидним, що без заохочення в нафтову промисловість великого капіталу проблематично створити потужне нафтове виробництво. В той час як в Російській імперії відчувалась потреба в грошових ресурсах, на Заході їх накопилась достатня кількість. В деяких країнах Європи утворився «надлишок» капіталу, який там не знаходив достатньо прибуткового застосування. Наявність монополій в цих країнах утруднювало вкладення капіталу в найбільш вигідні галузі їх господарства, капіталу там ставало доволі «тісно» і він починав прямувати в інші країни. Тому наявність в Азербайджані величезних нафтових ресурсів, дешевої робочої сили, вигідних умов вкладення капіталу та відсутність сильних конкурентів фактично гарантували іноземним підприємцям отримання колосальних прибутків.

Ми вже відмічали, що саме скасування монополії відкупників дало поштовх швидкому зростанню виробництва і забезпечило приплив іноземних капіталів в галузь. Згідно з «Новими правилами про нафтовий промисел» (1872 р.) право на пошук і видобування нафти на вільних казенних землях надавалося як місцевим, так і іноземним підданим на рівних умовах [15]. Це дозволяло закордонним фірмам брати участь в інвестиційному та технічному забезпеченні азербайджанської нафтової промисловості. Був введений також захист місцевих нафтових підприємств від демпінгу іноземних конкурентів шляхом встановлення високого тарифу на ввезену з–за кордону нафту. Царський уряд всіляко намагався створити сприятливі умови для подальшого припливу капіталів закордонних фірм в нафтову справу. В постанові «Особливої наради з питання про допущення іноземців до нафтового промислу в межах Бакинського району» від 1 травня 1880 р. прямо зазначалось: «Визнати участь іноземців та іноземних товариств в російській нафтовій промисловості зараз корисною та бажаною» [19, с. 67].

Азербайджанська нафтова промисловість загалом легко підпадала під вплив створених на основі західноєвропейських зразків великих нафтових компаній. Царський уряд всіляко підтримував ці компанії за високий рівень організації виробництва і ефективне представництво інтересів нафтової індустрії в цілому.

До факторів, що позитивно впливали на отримання капіталістами в нафтовій промисловості великих прибутків, і як наслідок створювали стимул для залучення в Баку іноземного капіталу, перш за все, варто віднести наявність в бакинському районі достатньої кількості дешевої робочої сили. Паралельно з нафтопромисловцями, які шукали в Баку вигідні умови для вкладення свого капіталу, в це місто їхали і тисячі робітників, що були зацікавлені в продажі своєї робочої сили. До нафтових родовищ Апшеронського півострову дешева робоча сила притікала головним чином з центральної Росії, а також з селищ Південного (Іранського) Азербайджану та навколишніх місцевостей [22, с. 38–39].

Високій прибутковості капіталу, що був вкладений в нафтову справу, у великій мірі сприяла наявність в надрах Апшеронського півострова величезних нафтових ресурсів, видобування яких не представляло собою особливих труднощів. Багаточисельні нафтові фонтани, що виникали один за одним, високо піднімали престиж та популярність Баку в усьому світі і тим самим розпалювали апетити міжнародних промислово–фінансових магнатів, які в надії на швидке збагачення прямували зі своїми колосальними капіталами на Абшерон.

Сформоване в країні в 70–80–х рр. XIX ст. соціально–економічне становище повністю відповідало інтересам іноземних підприємців. Вагомим аргументом на користь цих планів була підтримка з боку міністра фінансів Росії С. Вітте, який намагався впровадити в життя економічну політику царизму шляхом залучення позичкового капіталу [16, с. 31]. Політика російського уряду в питанні залучення промислових іноземних інвестицій передбачала регулярне звернення за зовнішніми позиками на провідні світові біржі. Курс на залучення прямих іноземних інвестицій в нафтову галузь Азербайджану багато в чому був підтриманий С. Ю. Вітте, який бачив в диверсифікованому залученні іноземного капіталу засіб боротьби з монополізмом. У цей період на одній з особливих нарад, де обговорювалася ситуація в нафтопромисловості, С. Ю. Вітте заявляв: «Конкуренція наших нафтопродуктів на всесвітньому ринку абсолютно немислима без залучення іноземних і, особливо, англійських підприємців і їх капіталів» [6, с. 327]. Не можна не звернути увагу і на те, що російський уряд одночасно прагнув не допустити до бакинських промислів найбільшу в світі компанію «Стандарт Ойл», побоюючись, що американці з прагнення встановити світову монополію будуть діяти проти інтересів розвитку всього російського народного господарства.

Щоб правильно зрозуміти причини великих успіхів іноземного капіталу в азербайджанській нафтовій промисловості на початку XX ст., варто розуміти роль позитивного відношення царського уряду до привізного капіталу. Прихильником цього був передусім головнокомандуючий цивільною частиною на Кавказі князь Голіцин. Високо оцінюючи значення іноземного капіталу для промислового розвитку Кавказу, він добився того, що тут на відміну від західної частини Росії, де за законом від 14 березня 1887 р. іноземцям заборонялась купівля нерухомості, було введене особливе правило, що дозволяло купівлю її іноземцями. Заперечуючи наявність потенційних можливостей Російської імперії для розвитку своєї промисловості власними силами, Голіцин в 1898 р. писав: «Кавказ знаходиться в іншому положенні, і поки без іноземних капіталів обходитися важко, особливо при малій підприємливості тут з боку російських капіталістів ... Будь–яке безумовне обмеження діяльності іноземних підприємців на Кавказі було б рівносильне серйозній затримці в промисловому процвітанні країни» [19, с. 124].

В результаті подібної політики царської влади імпорт іноземного капіталу в Азербайджан до початку XX ст. прийняв дуже великі розміри. Величезні надходження іноземного капіталу в нафтову промисловість Азербайджану та крайня наполегливість іноземців, що намагалися будь–якими методами та засобами встановити свою монополію над виробництвом та торгівлею абшеронською нафтою, породжували реальну

насторогу у вітчизняних діячів, що мали близьке відношення до нафтової справи.

Іноземний капітал, як позичковий, так і виробничий, проникав в Баку декількома каналами: через системи участі, тобто шляхом придбання цінних паперів існуючих підприємств, через засновницьку діяльність, тобто шляхом організації різноманітних акціонерних товариств, шляхом надання довгострокових займів і т.д. [3, с. 44]. Якщо говорити про історичну послідовність проникнення великого іноземного капіталу в бакинську нафтову промисловість, то слід, перш за все, вказати на німецький, потім французький, і на кінець англійський капітал. Представником німецького капіталу в бакинській нафтопромисловості зазвичай називають шведського підданого Роберта Нобеля, носієм французького капіталу був парижський банкір Ротшильд, а представником англійського капіталу був Джеймс Вішау. Слідом за вказаними промислово–фінансовими магнатами Європи в Баку попрямували їх родичі та близькі люди.

Р. Нобель з'явився в Баку раніше за інших іноземних капіталістів. Для початку своєї великої підприємницької кар'єри він купив в 1875 р. у «Тифліського товариства» невеликий керосиновий завод і створив свою приватну фірму. Однак дещо пізніше в 1879 р. Нобель внаслідок недостачі засобів перетворив зазначену вище фірму в акціонерну компанію, заснувавши так зване «Товариство нафтового виробництва Бр. Нобель» [10, с. 51]. Варто зазначити, що в сучасних дослідженнях оцінка нобелівської фірми як іноземної компанії в основному відкидається і звертається увага на те, що на початковому етапі основу нафтового підприємства братів Нобель склали капітали, отримані сім'єю Нобель в результаті підприємницької діяльності в Росії.

Товариство Нобелів з самого початку своєї діяльності прагнуло зосередити в своїх руках всі галузі азербайджанської нафтової промисловості. Заради забезпечення високих прибутків товариство Нобелів в значній мірі сприяло розвитку техніки нафтової справи та її модернізації. Основний капітал фірми, засновниками якої стали Роберт, Людвіг і Альфред Нобелі, а також П. А. Більдерлінг, Ф. А. Блюмберг, Б. Ф. Вундерліх та ін., в перший рік існування склав 3 млн. руб. [15] Скупкою сирої нафти і нафтових залишків фірма займалася протягом усього останнього десятиліття XIX ст. Завдяки цим діям до кінця XIX ст. Л. Нобель перетворився на справжнього «мазутного короля» Росії.

В 80–х рр. XIX ст. починається приплив в Баку французького капіталу, представником якого був паризький банкір Ротшильд, що прибув в Баку через 10 років після Нобеля, тобто в 1883 р. [5]. Спочатку в новій сфері капітал Ротшильдів виступав у фінансово–кредитній формі, однак, у міру зміцнення зв'язків з російськими комерційними колами і адміністративними органами, згодом поступово перейшов до виробничої діяльності.

Ротшильд зі всіх сил прагнув того, щоб шляхом захоплення резервуарів, складів, транспортних засобів, а також шляхом розповсюдження свого впливу на ринках збуту добитися встановлення монополії на нафтову торгівлю. Для розгортання своєї діяльності він, перш за все, в 1883 р. придбав значну частину акцій «Бакинського нафтопромислового товариства», а потім в 1885 р. придбав частину торгового підприємства фірми «Батумського нафтопромислового і торгового товариства» (БНІТО) [3, с. 51]. Обидва цих підприємства були чисто російськими підприємствами.

Ротшильд не бажав йти шляхом надмірного розширення власних промислів та заводів. Посиленню позицій французького капіталу у азербайджанській нафтопромисловості в чималому сприяв той кредит, який Ротшильди відкрили ряду дрібних і середніх бакинських підприємств, зобов'язавши останніх поставляти їм всю свою продукцію [11, с. 82]. Варто зазначити, що з часом компанія Ротшильда, незважаючи на своє статутне положення, що передбачало заняття лише кредитно–позичковими операціями, все більше поширювала свою діяльність на інші галузі нафтової промисловості.

На 1893 р. участь іноземного капіталу в бакинській нафтовій промисловості виражалася в сумі близько 10 млн. руб., а саме: французький капітал – 9,3 млн. руб. (1,5 млн. руб. в акціях, 7,8 млн. руб. у формі кредиту в Каспійсько–Чорноморському нафтопромисловому і торговому товаристві), шведський – 0,5 млн. руб. (частка Альфреда Нобеля) [15]. Таким чином, до 1893 р. частка іноземного капіталу становила близько 16% від суми вкладених в неї коштів. Основна ж частина капіталів, спрямованих на розширення нафтової справи в Азербайджані, була взята з самої ж нафтової промисловості шляхом капіталізації.

Зміцненню позицій іноземного капіталу в бакинській нафтовій промисловості великою мірою сприяли англійські капіталісти. Британський капітал з'явився в Баку в 90–х рр. XIX ст., коли декілька фінансових магнатів на чолі з Джеймсом Вішау заснували тут три фірми. Три найсильніші групи англійських капіталістів, займалися організацією нових акціонерних компаній і закупівлею нафтових підприємств. Однією з цих груп керував директор англійського банку Е. Губбард, двома іншими – А. Стюарт і Ф. Лейп [8].

Характерно, що англійські капіталісти, купуючи акції або майно азербайджанських і російських нафтових підприємств і перетворюючи їх в свою власність, майже не змінювали їх попередні назви, або ж називали їх новими, але місцевими іменами, а колишніх господарів залишали на старому місці управляти за їх наказами у відповідних закладах. Так само загалом вчиняли всі іноземні капіталісти. Все це практикувалося іноземцями для того, щоб по можливості скористатися тимипільгами, які надавались урядом вітчизняним нафтопромисловцям. Саме через це десятки фірм, зберігаючи свої колишні назви та показну самостійність, на справді знаходились під повним впливом іноземних капіталістів та управлялись відповідно до їх наказів.

Збільшення іноземних капіталовкладень в нафтову галузь Азербайджану пояснюється як загальною тенденцією до зростання закордонних інвестицій, що спостерігається в світовому господарстві, так і високою прибутковістю бакинської нафтопромисловості [21, с. 137]. Іноземний капітал, який прийшов в нафтову галузь, не тільки почав значно збільшувати ємкість внутрішнього ринку, а й створював вигідні умови залучення зовнішніх вкладень в інші сектори народного господарства. Разом з тим, приплив іноземного капіталу

в Баку, що постійно посилювався, викликав різке невдоволення у місцевих ділових людей і підприємців. Беручи до уваги все це, царський уряд був змушений прийняти спеціальні закони для іноземців, про обмеження їх прав на діяльність в області нафтової справи.

Проведене дослідження дозволяє зробити декілька найважливіших *висновків:*

1) Аналізуючи процес становлення нафтової промисловості в Азербайджані, можна з впевненістю говорити про те, що за короткий проміжок часу стався надзвичайно потужний в історії світової економіки підйом. З відміною відкупної системи завершився перехід від мануфактурної стадії до фабрично–заводського виробництва. 70–ті рр. XIX ст. представляли собою вже період інтенсивного розвитку нафтової промисловості, еру приватного підприємництва.

2) Якщо на початковому етапі розвитку виробництва в Баку нафтова промисловість майже повністю належала вітчизняному для Російської імперії капіталу, то незабаром після відміни відкупної системи вітчизняні нафтопідприємці почали відчувати значні фінансові труднощі. Необхідним було залучення в промисловість великого капіталу.

3) Бакинська нафтопромисловість в останній чверті XIX ст. була надзвичайно привабливою для вкладення закордонних інвестицій та капіталу. Наявність в Азербайджані величезних нафтових ресурсів, дешевої робочої сили, прихильної заохочувальної політики царського уряду, вигідних умов вкладення капіталу та відсутність сильних конкурентів фактично гарантували іноземним підприємцям отримання колосальних прибутків.

4) Іноземний капітал, як позичковий, так і виробничий, проникав в Баку декількома каналами: через системи участі, через засновницьку діяльність, шляхом надання довгострокових займів і т.д. Якщо говорити про історичну послідовність проникнення великого іноземного капіталу в бакинську нафтову промисловість, то слід, перш за все, вказати на німецький, потім французький, і на кінець англійський капітал.

Список використаних джерел

1. Алиева Л. М., Назирова М. М. Документы по истории Баку. – Баку, 1978. – 484 с.
2. Алиев Ильхам. Азербайджанская нефть в политике мира. – Баку: Азербайджан, 1997. – 263 с.
3. Ахундов Б. Ю. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 296 с.
4. Ашумов Г. Г. Азербайджанские нефти. – Баку, 1961. – 562 с.
5. Бовыкин В. И. Российская нефть и Ротшильды // «Вопросы истории». – 1978. – №4. – С.33–45.
6. Витте С. Ю. Воспоминания. Т.1. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 555 с.
7. Вугар Н. Архивы Бакинских нефтяных фирм (XIX – начало XX века). – М.: Модест колеров, 2009. – 290 с.
8. Гефтер М. Я., Шепелев Л. Е. О проникновении английского капитала в нефтяную промышленность России (1898–1902 гг.) // Исторический архив. – 1960. – №6. – С.76–104.
9. Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет (1887–1926 гг.) Т.1: Свод статистических данных по фабрично–заводской промышленности с 1887 по 1926 / под ред. Варзара В. Е., Кафенгауза Л. Б. – М., 1929. – 148 с.
10. Дьяконова И. А. Нобелевская корпорация в России. – М., 1980. – 162 с.
11. Эвентов Л. Я. Иностранный капитал в нефтяной промышленности России. 1874–1917 гг. – М.–Л., 1925. – 165 с.
12. Ибрагимов М. Д. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. – Баку: Элм, 1984. – 150 с.
13. История Азербайджана: в 3–х т. – Т.2. – Баку: Элм, 1960. – 952 с.
14. Кафенгауз Л. Б. Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. – 30–е гг. XX в.). – М.: Эпифания, 1994. – 848 с.
15. Косторниченко В. Н. Иностранный капитал в нефтяной промышленности дореволюционной России: к разработке периодизации процесса // «Экономическая история». – 2005. – С.46–67.
16. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России: проблема вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействия капиталистических монополий на государственный аппарат. – М., 1982. – 198 с.
17. Лисичкин С. М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности. Дореволюционный период. – М., 1954. – 404 с.
18. Мир–Бабаев М. Ф. Краткая история Азербайджанской нефти. – Баку, 2009. – 279 с.
19. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883–1914: Документы и материалы. – М., 1961. – 200 с.
20. Мурадалиева Э. Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. – Баку: Мутарджим, 2005. – 253 с.
21. Нардова В. А. Начало монополизации нефтяной промышленности России (1880–1890 годы). – Л.: Наука, 1974. – 250 с.
22. Пажитнов К. А. Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности. – М.: Гостоптехиздат, 1940. – 190 с.

References

1. Alieva L. M., Nazirova M. M. Dokumentyi po istorii Baku. – Baku, 1978. – 484 s.
2. Aliev Ilham. Azerbaydzhanskaya neft v politike mira. – Baku: Azerbaydzhan, 1997. – 263 s.
3. Ahundov B. Yu. Monopolisticheskiy kapital v dorevolyutsionnoy bakin–skoy neftyanoy promyishlennosti. – M.: Sotsekgiz, 1959. – 296 s.
4. Ashumov G. G. Azerbaydzhanskie nefti. – Baku, 1961. – 562 s.
5. Bovyikin V. I. Rossiyskaya neft i Rotshildyi // «Voprosyi istorii». – 1978. – №4. – S.33–45.
6. Vitte S. Yu. Vospominaniya. T.1. – M.: Sotsekgiz, 1960. – 555 s.
7. Vugar N. Arhivyi Bakinskih neftyanyih firm (XIX – nachalo XX veka). – M.: Modest kolerov, 2009. – 290 s.
8. Gefter M. Ya., Shepelev L. E. O proniknovenii angliyskogo kapitala v neftyanuyu promyishlennost Rossii (1898–1902 gg.) // Istoricheskiy arhiv. – 1960. – №6. – S.76–104.
9. Dinamika rossiyskoy i sovetskoy promyishlennosti v svyazi s razvitiem narodnogo hozyaystva za sorok let (1887–1926 gg.) T.1: Svod statisticheskih dannyih po fabrichno–zavodskoy promyishlennosti s 1887 po 1926 / pod red. Varzara V. E., Kafengauza L. B. – M., 1929. – 148 s.
10. Dyakonova I. A. Nobelevskaya korporatsiya v Rossii. – M., 1980. – 162 s.
11. Eventov L. Ya. Inostrannyiy kapital v neftyanoy promyishlennosti Rossii. 1874–1917 gg. – M.–L., 1925. – 165 s.
12. Ibragimov M. D. Neftyanaya promyishlennost Azerbaydzhana v period imperializma. – Baku: Elm, 1984. – 150 s.
13. Istoriya Azerbaydzhana: v 3–h t. – T.2. – Baku: Elm, 1960. – 952 s.
14. Kafengauz L. B. Evolyutsiya promyishlennogo proizvodstva Rossii (poslednyaya tret XIX v. – 30–e gg. XX v.). – M.: Epifaniya, 1994. – 848 s.
15. Kostornichenko V. N. Inostrannyiy kapital v neftyanoy promyishlennosti dorevolyutsionnoy Rossii: k razrabotke periodizatsii protsessa // «Ekonomicheskaya istoriya». – 2005. – S.46–67.
16. Laveryichev V. Ya. Gosudarstvo i monopolii v dorevolyutsionnoy Rossii: problema vmeshatelstva absolyutistskogo gosudarstva v ekonomicheskuyu zhizn i vozdeystviya kapitalisticheskih monopoliy na gosudarstvennyiy apparat. – M., 1982. – 198 s.
17. Lisichkin S. M. Ocherki po istorii razvitiya otechestvennoy neftyanoy promyishlennosti. Dorevolyutsionnyiy period. – M., 1954. – 404 s.
18. Mir–Babaev M. F. Kratkaya istoriya Azerbaydzhanskoy nefti. – Baku, 2009. – 279 s.
19. Monopolisticheskiy kapital v neftyanoy promyishlennosti Rossii. 1883–1914: Dokumentyi i materialyi. – M., 1961. – 200 s.

20. Muradalieva E. B. Krov zemnaya – neft Azerbaydzhana i istoriya. – Baku: Mutardzhim, 2005. – 253 s.
21. Nardova V. A. Nachalo monopolizatsii neftyanoy promyishlennosti Rossii (1880–1890 godyi). – L.: Nauka, 1974. – 250 s.
22. Pazhitnov K. A. Ocherki po istorii bakinskoy neftedobyivayuschey promyishlennosti. – M.: Gostoptehizdat, 1940. – 190 s.

Osmolovska O. Y., *candidate of historical sciences, associate professor, National pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Osmolovska.olena@gmail.com*

Lozian M. I., *student of National pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), mailozian13@gmail.com*

Industrial recovery of the 70's XIX century in Azerbaijan and the beginning of the penetration of foreign capital into the Baku oil industry

Analysis of the initial stage of Azerbaijan's oil industry formation and foreign capital investment. Summary of Azerbaijan's oil industry attractiveness for foreign investors and details of the initial stage of foreign capital investment. Study of the period of extensive development of the oil industry in Absheron and focus on its ultimate attractiveness for the German, French and English capital.

Keywords: *oil industry, foreign capital, Baku region, Tsarist Government.*

* * *

УДК 929

Рзаев В.,
доктор философии по педагогике, доцент,
Нахичеванский Государственный Университет
(Азербайджан), matlabm@yandex.com

Уставы Министерства Народного Просвещения России и Нахичеванское уездное училище: возникновение и этапы развития

В связи со школьными реформами по начальному образованию, происходящими во внутренних губерниях России, возникла необходимость создания городских школ, отличающихся от прежних учебных заведений в уездных центрах и больших городах по своему структурному содержанию. Данные школы функционировали на основании особого Устава, утвержденного 31 мая 1872 года. Как и другие городские школы Азербайджана, Нахичеванская городская школа была создана на базе действующего уездного училища.

Ключевые слова: *Уставы, Нахичеванское уездное училище, школьные реформы.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Системная образовательная политика Царской России в Закавказье, непосредственно связано с созданием на данной территории определенной сети уездных училищ, как образовательные учреждения. Власти, создавая в Закавказье такие образовательные учреждения, основывались на пример уездных училищ, предусмотренная в Уставе Министерства Народного Просвещения России в 1804–м году, как начальная образовательная ступень. Идея создания в регионе уездных училищ, принадлежит военному губернатору Закавказья, генерал–адъютанту Николаю Мартемьяновичу Сипягину. Он выдвинул идею открытия в ряде уездных центрах Грузии и Азербайджана (Дистанция Газах, Нуха, Шуша, Баку, Губа, Тифлис, Гори, Сигнах, Кутаиси) училищ, и поднял перед министром Народного Просвещения России адмиралом Шишковым данный вопрос [1, с. 62].

Идеи Н. М. Сипягина в сфере просвещения стали воплощаться в жизнь после его кончины. 2 августа 1829 года Министерством Народного Просвещения России был утвержден первый устав Закавказских училищ. Данный устав заложил основу нового этапа в истории развития образования в данном регионе. По словам академика Гусейна Ахмедова, «История системы народного просвещения в Азербайджане связано с данным уставом. Так как, до этого в Азербайджане не было ни устава просвещения, ни общей системы народного просвещения, ни определенного бюджета и ни соответствующего органа» [2, с. 64].

Согласно уставу, на территории Азербайджана уездные училища должны были открыться в городах Шуша, Гянджа, Шемахи, Баку, Нахичевань, Ордубад, Губа и дистанции Газах. Однако за период действия устава до 1835 года, только четыре уездных училищ на территории Азербайджана смогли осуществить свою деятельность – Шуша (1830), Нуха (1831), Баку (1832) и Гянджа (1834). Другие уездные училища по различным причинам, в частности из–за корыстных целей высокопоставленных чиновников были отложены. В документах, причинами неосуществления данной идеи в Нахичевани, указывалось отсутствие специализированного педагога, знающего азербайджанский язык и шариатские учения.

Однако, исследования в связи с данной темой показывают, что усилия, связанные с открытием Нахичеванского уездного училища продолжались и в 1829–м году, в год объявления устава, а также и в последующие годы. В одном из документов 25 апреля 1829 года о населениях ханства Нахичевань, и захваченных как территории Северного Азербайджана ханства Иреван, говорится: «Для сближения населения ханств Нахичевань и Иреван к нашим (подразумевается Российское государство – В. Р.) обычаям и просвещению, считается необходимостью скорейшего создания училищ в Иреване на 100, в Нахичеване – 50, Ордубаде – 50, Кульпе – 50 учеников» [1, с. 66]. В этих училищах, как и было указано в проекте М. Н. Сипягина, в связи с уездными училищами, считалось необходимым создание курсов по сельскому хозяйству и садоводству.

В некоторых документах указано, что Нахичеванскому уездному училищу министерством финансов России на 1830–й год выделено 3.800 рублей серебром. Однако многочисленные переписки и усилия не дали положительных результатов. Однако в предписание барона Розена директору Закавказских училищ указываются причины невозможности уездных училищ: «Предписание барона Розена директору Закавказских училищ от 13–го сентября 1834 года, №5255. Вследствие рапорта вашего от 13–го прошлого июня, №596, разрешаю вам из остальных 8–ми уездных училищ, предположенных к учреждению в Дербент, Нахичевани, Шемахе и Кубе, в Кульпе–же, Джелал–оглу, Ордубад и Казахской дистанции оных не открывать по невозможности в сих местах отыскать для училище каких–либо помещений, а еще более из–за малонаселенности сих мест, о чем объяснено мною и в проекте о преобразования учебной части в здешнем крае» [3, с. 99].

12 мая 1835 года был объявлен новый устав Закавказских училищ. Хотя устав и не очень отличался от правил Закавказских училищ 1829 года, однако признаки новшества в структурном содержании образования были существенными. Прежде всего, двуклассные уездные училища, включая и те, которые действовали в Закавказском регионе, превратились в трехклассные уездные училища. В данном документе считалось необходимым создание на территории Азербайджана